

د ډاکټر علي خېل درياب

په کلام کښې د تلمیحاتو یوه څېړنیزه مطالعه

A Research Study on the Use of Allusions in the Poetry of Dr. Ali Khail Daryab

Muhammad Roidar (sahar)*

Saba gul zubair**

Abstract:

This research article critically and analytically examines the use of *allusion* (*talmih*) in the poetry of the eminent Pashto poet **Dr. Ali Khail Daryab**. Allusion, as a rhetorical device within the science of *badi'* (poetic embellishment), represents both an artistic and intellectual aspect of literary expression. The study explores how Daryab employs historical, religious, romantic, and national allusions to enhance both the aesthetic and thematic dimensions of his poetry. The findings reveal that Daryab's allusions not only contribute to the artistic beauty of his poetic language but also reflect his deep intellectual insight and creative power. His use of allusion—often in metaphorical, symbolic, and comparative forms—expands the expressive range of Pashto poetry and enriches its artistic charm while revealing profound layers of meaning and emotion.

Key Words: Dr Ali Khail Daryab , Allusion, *Ilm al-Badi'*, Intellectual Aspect, Artistic Expression, Metaphor, Simile, Pashto Poetry, Religious and Historical Allusions, Romantic Thought.

تلمیح (Historical Refrain) د شعري محاسنو یو مهم توک دی کوم چې د لفظي ښکلا یوه ښکاره وسیله هم ده. په شعري ادب کښې لیکوال د خپل تخلیق معنوي او لفظي حسن زیاتولو د پاره دوه قسمه وسیلې کاروي چې یو قسم ته علم بیان او بل ته علم بدیع وائي. علم بدیع هغه علم دی کوم په ذریعه چې د یو کلام د لفظونو، معنو د فصاحت او بلاغت خویباني معلومول شي. او په اصطلاح کښې هغې علم ته وائي کوم چې د یو کلام ښائست/حسن په ګوته کوي.

هر کله چې مونږ د علم بدیع د اقسامو خبره کوو نو علم بدیع په دوه لویو ډلو کښې ویشو چې یوې ته لفظي صنائع او بلې ډلې ته معنوي صنائع وئیل شي. ددې دواړو ډلو بیا ځانله ځانله یو

* ph.d scholar Pashto department Peshawar university

** ph.d scholar Pashto department Peshawar university

شمېر قسمونه دې ولې دلته زمونږ غرض قدرې د صنعت تلمیح سره دے چې د علم بدیع د ډلې صنائع لفظي سره تعلق لري.

تلمیح د عربي ژبې ټکۍ دے چې معنا ئې ده خه خیز ته کتل - په شعر کښې یوې تاریخي واقعي ته اشاره کول.^۱ یعنې په خپلو شعرونو کښې مشهورې قيصې یا متل ته داسې اشاره کول چې خبره په دې غرض پوره ونه کړې شي چې اوريدونکیو یا لوستونکیو ته نوره قيصه پخپله معلومه ده، تلمیح وائي.^۲

"په لغت کښې تلمیح په خه خیز، مشهورې قيصې، واقعي او قيصه طلب کونکې خبرې باندې سرسري نظر اچول دي او د علم بدیع په اصطلاح کښې تلمیح هغه صنعت ته وائي چې د هغې په ذریعه اشاره خه مشهوره قيصه، کھاني، احاديث وغيره په داسې طريقه راوړې شي چې د هغې د پېژندلو نه بهر په کلام پوهېدل ممکن نه وي او نه د کلام هغه خوند او مزه باقي پاتې کېدے شي. که چرته په کلام کښې داسې یو یا دوه لفظونه راوړل شي چې هغه خه خاص قيصې او واقعي طرف ته اشاره کوي د هغې د اوريدو سره ذهن په پوره توگه هغې قيصې یا واقعي طرف ته منتقل شي نو دا صنعت تلمیح ده. په اصطلاح کښې د صنعت تلمیح نه مراد د یو شاعر په کلام یا د یو نثرنگار په خپل نثر کښې خه تاریخي یا مذهبي واقعي، قصې، سړي، خیز، شعر، ایت قراني، حدیث یا خه فنی اصطلاح طرف ته اشاره کول دي."^۳

یعنې په اسانو ټکیو کښې مونږ داسې وئیلے شو چې په هر منشور یا منظوم کلام/عبارت کښې یوې تاریخي پېښې، خیز، شخصیت، آیات قراني، شعر، احاديث، د نجوم علم یا خه فني اصطلاح طرف ته اشاره کول تلمیح ده. ولې دې سره سره به دا خیال هم ساتلے شي چې کوم خیز، قصې یا نور، ته اشاره کولے شي هغه به په خلقو کښې مشهور وي. یعنې داسې خه په تلمیح کښې نه شي شمېرلے کوم چې په خلقو کښې نه وي مشهور ولې چې دې دپاره بیا لیکوال د کتاب په اخیر کښې حوالې راوړي او دا سپیناوے کوي چې دلته دې ټکي نه خه مقصد دے.

د تلمیح ضرورت د ادب تقاضو داسې په فطري توگه محسوس کړے چې د هر تخلیقکار/شاعر د فکري رسايي یو عمومي/باقاعده ضرورت جوړ شوے دے. هم دغه وجه ده چې د هر شاعر په کلامونو کښې ئې نمونې په گڼ شمېر کښې موندلے کېږي.

دلته دا یوه خبره په نظر کښې ساتل ضروري ده چې کله هم مونږ د یو لیکوال د شاعرۍ مطالعه کوو یا ئې په شاعرۍ کښې د یوې موضوع له لاندې جاج اخلو یعنې تجزیاتي یا تحقیقي

او تنقیدي مطالعه ئې کولو نو مونږ پکښې د هغه لیکوال/تخلیقکار کلامونه د دوو اړخونو نه خپرو چې یو ئې مونږ فکري اړخ په نظر کېنې ساتو او بل ئې مونږ د شاعرۍ فني اړخ تجزیه کولو. اوس تلمیح که څو هم د علم بدیع د خاندان سره علاقه لرونکې یو فني توکې د ځو بیا هم چې مونږ د تلمیح خپرېدنه کولو او په شائې د هغه ټولو پټو واقعو مطالعه کولو نو د موضوعي اړخ سره سره مونږ تلمیح په دې هم مجبوروي چې مونږ ئې فکري اړخ هم په نظر کېنې وټاکو. له دې وجې مونږ په دې خپله موضوع "دریاب او تلمیحات" کېنې د ښاغلي ډاکټر علي خېل دریاب د کلامونو مطالعه له د دواړو اړخونو نه کولو.

یعنې مونږ چې د ښاغلي د تلمیحاتو فکري جاج اخلو نو مونږ ته پکښې د هر فکر یعنې، تاریخي واقعاتو، د اولسي داستاننو/ (قیصې، کردارونه)، مذهبي واقعو، اړخ ته اشارې په نظر راځي لکه دلته لاندې دې شعرونو کېنې هغه تاریخي واقعاتو اړخ ته اشاره ده کوم وخت کېنې چې د سوات په سیمه سیلاب راغلې و:

په یو چا پسې سېلاب د اوبښکو وړې

په یو چا پسې وران شوې لکه سوات یم^۴

یا لکه لاندې شعر کېنې هغې حالاتو اړخ ته اشاره کوي کله چې هم دغه د سوات په سیمه بدامني وه او دغه اثرات ئې تر ټول ملاکنډ ډوېژن پورې خواره شوي وو او ځامه په ځامه به عسکر ولاړ وو او تالاشیانې به ئې اخستلې:

پښتونخوا ده تالاشي مې پکښې کېږي

په قدم قدم تارونه دي او بار دې^۵

دغه رنگ د دغې حالاتو په وجه چې څومره خلق بې کوره شوي وو، وژلې شوي او درد په در شوي وو هغه حالات ئې داسې شعر کړي:

زما د سوات راتلونکې یو نسل به ئې هم نه بخښي

زما د سوات د گلالود گل غوټو قاتلان^۶

یعنې دا د دریاب صېب هغه تخلیقي نظر د ځو چې مونږ ته تاریخ هم رابښي مونږ د خپل چاپېرچل د تېرو ترڅو حالاتو نه هم خبروي او مونږ ته د خپلو اتلانو/مشرانو د ژوند حالات هم بیانوي او وړاندې کوي ئې لکه د خوشحال بابا په "رتھنبور" کېنې د زنداني شوي ژوند اړخ ته دې لاندې شعر کېنې دریاب صېب داسې اشاره کوي:

دا سرېنې اختر خو سم د رتهښور اختر وۀ

د بېلتانه په تنهائی کېنې په سور اختر وۀ⁷

د تاریخي واقعاتو سره سره د ښاغلي په کلامونو کېنې هغه د پښتنو روماني داستانونو اړخ ته هم اشارې شوي دي کوم چې زموږ په پښتنو کېنې مشهور دي لکه دې لاندې شعر کېنې یو روماني داستان "ادم خان، درخانۍ" کېنې د "درخو" او د هغوي د کلي "بازدرې" ذکر دارنگه کوي:

نن درخو د باز درو ده په باگرام کېنې

نن یو زړۀ ورپسې مات دے په گلبام کېنې⁸

دغه رنگ د عربو د یو روماني داستان، "لیلی مجنون" قیصې اړخ ته په خپلو شعرونو کېنې داسې اشاره کوي.

دریابه قېس زما د مینې گرد ته هم نه رسي

دریابه زه چې سترگې پټې کړم لیلی ته رسم⁹

دلته لیلی مجنون هم د دغې رومان یو دوه کردارونه دي چې دریاب صېب ئې دلته ذکر کړے دے - یا لکه بل ځاے کېنې داسې وائي:

منمه چې لیلی ئې خو زما مینه شدید ده

مجنون نه دې په زر برخې سپوا محسوسووم¹⁰

دغه رنگ نور هم روماني کردارونه د موصوف په کلامونو کېنې په نظر راځي ولې دلته د ټولو ذکر کول ممکن نه دي ځکه چې زموږ غرض یواځې د هغه د فکري اړخونو نه ځان خبرول دي چې په کلامونو کېنې ئې د کوم قسم تلمیحاتو کارونه کړي ده.

د روماني او تاریخي اړخو سره متعلقه بل اړخ د هغه په کلامونو کېنې د مذهبي تلمیحاتو جوت دے چې خپلو تخلیقونو کېنې ئې هغه مذهبي واقعاتو ته اشارې کړي دي کومې چې ډېرې عامې دي لکه لاندې شعرونو کېنې ئې د حضرت ادم علیه السلام هغه واقعه چې جنت کېنې الله پاک د غنم له دانې څښه منع کړے و او د کربلا واقعي اړخ ته داسې اشاره کوي:

د محبت جنت کېنې لیت به درپسې ولگووم

په قرانونو د غنم نه به دې لرې ساتم¹¹

موږ پښتانه د عجیبه بهران په کومي کېنې یو

کربلا دلته کېنې برپا ده شمر بل ځاے کېنې دے¹²

دلته د کربلا د واقعي ذکر ته که مونږ غور وکړو نو يو اړخ ته که مونږ ته دا رابښي چې د درياب صېب فکري پراختيا څومره ده ولې بل اړخ ته دغه د استعمال انداز ئې مونږ ته فني اړخ هم په گوته کوي چې دغه استعمال ئې په کوم انداز او ډول کړې دے - دلته دغه انداز ئې استعاراتي دے - يعنې دلته کربلا نه مراد د هغه کربلا واقع نه بلکې ددې پښتون وطن حالات دي او شمر په معنا دلته ددې دور جابر/ظالم دے - لکه دلته دې لاندې شعرونو کښې "حورې"، "ليلی"، او "مجنون" ټکي په استعاراتي انداز کښې داسې استعمال شوي دي:

د جنتونو حورې د نزاکت نه دې ځار
ستا سره نه ښائېږي، د ستمونو روزگار 13

مراقبه يم د ليلي په تصور کښې سپرو
بل تصور له خسکې وخت گوري درياب نه لرم 14

زه خو مجنون يم د هغې ما دې څوک نه گرموي
خلي له که نوم مې د ليلي د خوشحلاي نه راځي 15

د استعاراتي انداز نه علاوه چې بل کوم د شعري محسانو مهم اړخ دے هغه تشبيهي انداز دے د درياب صېب په کلامونو کښې د تلميح دغه تشبيهي انداز هم په کثرت سره موندلې شي لکه دلته دې لاندې شعرونو کښې ئې دا څومره ښکلي نمونې دي چې وړومبي شعر کښې ځان د مجنون په څېر معرفي کول، دوهم شعر کښې د محبوب سترگې د ملائیکو مانند گرځول او لکه د ډيوې ئې د عرش په خوا کښې بلې ښودل، او درېم شعر کښې خپل محبوب وړومبۍ مصرعه کښې د ليلي او دوهمه مصرعه کښې ئې د بدرې جمالي ښاپيرۍ په څېر ثابتول څومره ښکلې تشبيهي انداز لري:

ليلي ته چرت ته ئې درياب درپسې
لکه مجنون لېونې کېږم ژاړم 16

دي ستا معصومې نازولې ملائیکې سترگې
کنه د عرش خوا کښې بلېږي دوه سپېڅلې ډيوې 17

پرون که سکه د ليلي غوندې وه
نن خو بېخي بدرې جماله ښکاري 18

تشبیه ، استعاره د کلام حسن ګڼلې شي . چې دا تشبیهې انداز او استعاراتي انداز په شاعرۍ کښې د شروع راڅخه راروان دۍ او شاعران پرې خپلو کلامونو له سر څخه کوي . لکه که مونږ وگورو نو د کلاسیک که ټوله شاعري نه وي نو د نیمې نه زیاته شاعري ئې په تشبیهاتو او استعاراتو ولاړه ده . ولې چې یو اړخ ته دا تشبیه او استعاره د معنوي وسعت د پراختیا ذریعه ګرځي او معنې په ډېرو سطحو کښې ویشي نو بل اړخ ته د کلام حسن هم یو په دوه کوي . یعنې که یو اړخ ته دا فني توکي په لږو ټکیو کښې ډېرې معنې ځایوي او مونږ ئې د کفایت لفظي مهم اصطلاحات تصور کوو نو بل اړخ په کلام کښې د خوند سپوا کولو (په معنا د ظاهري، معنوي) وسیلې هم دي .

اوس هر کله چې مونږ تلمیح د کفیات لفظي یوه مهمه اله/وسله ګڼو نو بیا دغه تلمیحات چې په وجود کښې راځي نو خامخا به د استعاراتو او تشبیهاتو محتاج وي . لکه د دریاب صېب په نورو شعرونو کښې د مذکور ځایونو ، شخصیاتو تلمیحات په استعاراتي او تشبیهاتي انداز کښې دا ډول راوړلې شوي دي:

ته خو د قارون نه هم وراخوا ئې
څه به توقع لرمه ستا نه خو 19

ستا نظریه خرڅه پېرو کارو په ډالرو کره
خوب ته په والله فخر افغان ته په ژړا شومه 20

د یو سف د ښار مخونه رایا دېرې
زړه مې چوي چې تېر وختونه رایا دېرې 21

وخت په عجیبه انداز کښې ډډه کره بدله
وړاندې که منصور وو اوس منظور ته دار سمېرې 22

د محبت تپه زړوره کوي
زما زمری زما ملاله دې وي 23

دا چې زموږ په ایمانونو کېنې ئې لارې وکړې
د دې بتانو جوړوونکې اذر بل ځای کېنې د ۲۴

د اېمل او د دریا ارمان ئې راویست
دا مغل چې په بل رنگ کېنې په خپر ځي ۲۵

ما وې دریا به جوړې مصر ته راننوتم
نن په خپل کلي کېنې زمانه لاره ورکه شوله ۲۶

دریا به ما درته د سوات وینې ښودلې خوتا
په زخم زخم پېښور باندې دې اودرولم ۲۷

که څوک خرم که څوک اورنگ د ۲۸
د بهاکو خان خو ځانله رنگ د ۲۸
په پېښور کېنې درنه پاتې نه یم
په قندهار کېنې دې وژل یم ۲۹

ملاکنه کېنې به د مینې کرونده کوو
ته چې راشي نو اشري به کوو^{۳۰}

د دې ټول بحث په تناظر کېنې مونږ دومره وئیلې شو چې چې د ښاغلي ډاکټر علي خېل دریاب
په کلامونو کېنې د قامي، سیاسي، روماني، تاریخي، مذهبي فکرونو نمائنده تلمیحات په گڼ
شمېر کېنې په نظر راځي او مونږ د هغه د فکري اړخونو نه خبر ساتي - ولې مونږ ته دا هم ښائي
چې د هغه دغه انداز په فني حواله څومره مضبوط او ځانگړې د ۲۸ - که د هغه د تشبیه استعمال
د ۲۹ یعنې تلمیحات یې په تشبیهي انداز کېنې کارولي دي او که دغه د استعمال انداز ئې
استعاراتي د ۲۹ - خو دا د هغه فن د ۲۹ د هغه تخلیقي توان د ۲۹ چې په اسانو ټکیو او ساده انداز
کېنې مونږ ته دغه د خپل فکر ملغلرې ځلوي -

حوالې:

1. یوسفزې، مشتاق مجروح، تاج الغات جامع پښتو، تاج کمپني لمیتید، مخ: ۱۵۷
2. کاکا خیل، سید تسنیم الحق، روح ادب، پښتو اکیډمي پېښور یونیورسټي، جدون پریس، دویم ځل، ۱۹۸۷ء، مخ: ۱۳۸
3. سحر، محمد روئیدار، د رحمت شاه سایل د غزل استعاراتي نظام، پښتونخوا مطالعاتي مرکز باچا خان پوهنتون چارسده، ۲۰۲۴ء، مخ: ۱۰۵
4. دریاب، علي خېل، ډاکټر، د رنگونو لپې، گران خپرندویه ټولنه، مۍ ۲۰۲۴ء، مخ: ۲۸
5. دریاب، علي خېل، ډاکټر، سندیز الهام، اعراف پرنټرز خیبر بازار پېښور، چاپ کال، ۲۰۱۸ء، مخ: ۱۵۱
6. هم دغه اثر، مخ: ۵۷
7. دریاب، علي خېل، ډاکټر، د رنگونو لپې، مخ: ۲۳۲
8. هم دغه اثر، مخ: ۱۴۰
9. هم دغه اثر، مخ: ۳۷
10. هم دغه اثر، مخ: ۲۳
11. هم دغه اثر، مخ: ۴۲
12. دریاب، علي خېل، ډاکټر، سندیز الهام، مخ: ۱۴۹
13. دریاب، علي خېل، ډاکټر، عطرژن، همېشه ادبي ټولنه (رجسټرډ) اماندره، ۲۰۱۹ء، مخ: ۳۹
14. دریاب، علي خېل، ډاکټر، د رنگونو لپې، مخ: ۱۲۳
15. هم دغه اثر، مخ: ۱۴۵
16. هم دغه اثر، مخ: ۱۱۷
17. دریاب، علي خېل، ډاکټر، عطرژن، همېشه ادبي ټولنه (رجسټرډ) اماندره، ۲۰۱۹ء، مخ: ۳۱
18. دریاب، علي خېل، ډاکټر، د رنگونو لپې، مخ: ۲۲
19. دریاب، علي خېل، ډاکټر، سندیز الهام، مخ: ۱۰۵
20. هم دغه اثر، مخ: ۹۴
21. دریاب، علي خېل، ډاکټر، د رنگونو لپې، مخ: ۲۴
22. دریاب، علي خېل، ډاکټر، عطرژن، مخ: ۳۴
23. دریاب، علي خېل، ډاکټر، د رنگونو لپې، مخ: ۱۱۲

24. دریاب، علي خېل، ډاکټر. سنديز الهام، مخ: ۱۵۱
25. هم دغه اثر، مخ: ۱۶۷
26. هم دغه اثر، مخ: ۲۳
27. هم دغه اثر، مخ: ۱۰۷
28. دریاب، علي خېل، ډاکټر.، رنگونه په زنځير، همېشه ادبي ټولنه (رجسټرېډ) اماندره، ۲۰۲۳ء، مخ: ۴۵
29. دریاب، علي خېل، ډاکټر. سنديز الهام، مخ: ۱۳۰
30. دریاب، علي خېل، ډاکټر.، د رنگونو دریاب، گران خپرندويه ټولنه سوات، اکتوبر ۲۰۲۴ء، مخ: ۱۴۹

References:

1. Yousafzai, Mushtaq Majrooh, *Taj-ul-Lughat Jama Pashto*, Taj Company Ltd., makh 157
2. Kaka Khil, Syed Tasneem-ul-Haq, *Ruh-e-Adab*, Pashto Academy Peshawar University, Jadun Press, 2nd Edition, 1987, makh 138
3. Sahar, Muhammad Roidar, *Da Rahmat Shah Sail da Ghazal Estaarati Nizam*, Pakhtunkhwa Research Centre, Bacha Khan University Charsadda, 2024, makh 105
4. Daryab, Dr. Ali Khil, *Da Ranguno Lape*, Gran Publishing Society, May 2024, makh 68
5. Daryab, Dr. Ali Khil, *Sandez Ilham*, Araf Printers, Khyber Bazaar Peshawar, 2018, makh 151
6. Ham Dagha Asar, makh 57
7. Daryab, Dr. Ali Khil, *Da Ranguno Lape*, Gran Publishing Society, May 2024, makh 236
8. Ham Dagha Asar, makh 140
9. Ham Dagha Asar, makh 37
10. Ham Dagha Asar, makh 63
11. Ham Dagha Asar, makh 42
12. Daryab, Dr. Ali Khil, *Sandez Ilham*, Araf Printers, Khyber Bazaar Peshawar, 2018, makh 149
13. Daryab, Dr. Ali Khil, *Atrjan*, Hamesha Adabi Tolana (Registered), Amandara, 2019, makh 39
14. Daryab, Dr. Ali Khil, *Da Ranguno Lape*, Gran Publishing Society, May 2024, makh 123
15. Ham Dagha Asar, makh 145

16. Ham Dagha Asar, makh 117
17. Daryab, Dr. Ali Khil, *Atrjan*, Hamesha Adabi Tolana (Registered), Amandara, 2019, makh 31
18. Daryab, Dr. Ali Khil, *Da Ranguno Lape*, Gran Publishing Society, May 2024, makh 66
19. Daryab, Dr. Ali Khil, *Sandez Ilham*, Araf Printers, Khyber Bazaar Peshawar, 2018, makh 105
20. Ham Dagha Asar, makh 94
21. Daryab, Dr. Ali Khil, *Da Ranguno Lape*, Gran Publishing Society, May 2024, makh 64
22. Daryab, Dr. Ali Khil, *Atrjan*, Hamesha Adabi Tolana (Registered), Amandara, 2019, makh 34
23. Daryab, Dr. Ali Khil, *Da Ranguno Lape*, Gran Publishing Society, May 2024, makh 112
24. Daryab, Dr. Ali Khil, *Sandez Ilham*, Araf Printers, Khyber Bazaar Peshawar, 2018, makh 151
25. Ham Dagha Asar, makh 167
26. Ham Dagha Asar, makh 63
27. Ham Dagha Asar, makh 107
28. Daryab, Dr. Ali Khil, *Ranguna Pa Zanzir*, Hamesha Adabi Tolana (Registered), Amandara, 2023, makh 45
29. Daryab, Dr. Ali Khil, *Sandez Ilham*, Araf Printers, Khyber Bazaar Peshawar, 2018, makh 130
30. Daryab, Dr. Ali Khil, *Da Ranguno Daryab*, Gran Publishing Society, Swat, October 2024, makh 149